

Wojciech Malesa, WT UKSW

Synody piotrkowskie a polskie zwyczaje liturgiczne zachowane po przyjęciu trydenckiej reformy liturgii

The Synods of Piotrków and Polish Liturgical Practices Preserved after the Adoption of the Tridentine Reform of Liturgy

STRESZCZENIE:

REFORMACJA ROZPOCZĘŁA W KOŚCIELE KATOLICKIM SZCZEGÓLNY CZAS ZWIĄZANY Z KONIECZNOŚCIĄ DOKONANIA KODYFIKACJI I UJEDNOLICENIA DYSCYPLINY KOŚCIELNEJ TAKŻE W ZAKRESIE LITURGII. UCHWAŁY SOBORU TRYDENCKIEGO ORAZ KSIĘGI WYDANE Z JEGO POLECENIA STOPNIOWO WCHODZIŁY DO POWSZECHNEGO UŻYTKU W CAŁYM KOŚCIELE.

OSTATECZNE PRZYJĘCIE UCHWAŁ SOBOROWYCH W POLSCE NASTĄPIŁO W POLSCE W ROKU 1564. NA SYNODACH, Z KTÓRYCH WIELE ODBYWAŁO SIĘ W MURACH KOŚCIOŁA PW. ŚW. JAKUBA W PIOTRKOWIE, DUCHOWIEŃSTWO PODEJMOWAŁO DZIAŁANIA ZMIERZAJĄCE DO ZAHAMOWANIA ROZWOJU PROTĘSTANTYZMU – MIĘDZY INNYMI OGŁOSZONO *CONFESSIO CATHOLICAE FIDEI CHRISTIANA* ORAZ POLECONO WYDANIE POLSKIEJ ADAPTACJI *RITUALE ROMANUM* – TZW. RYTUAŁU PIOTRKOWSKIEGO, ZAWIERAJĄCEGO PRZEPISY DOTYCZĄCE SPRAWOWANIA KULTU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM POLSKICH ZWYCZAJÓW. ZAWARTO W NIEJ TAKŻE PRZEPISY DOTYCZĄCE PROWADZENIA PARAFIALNYCH KSIĄG METRYKALNYCH.

SŁOWA KLUCZOWE:

RYTUAŁ PIOTRKOWSKI, SYNODY PIOTRKOWSKIE,
ZWYCZAJE LITURGICZNE

ABSTRACT:

REFORMATION MARKED THE BEGINNING OF A PARTICULAR PERIOD FOR THE CATHOLIC CHURCH WHICH WAS CONNECTED WITH THE NECESSITY TO PROVIDE CODIFICATION AND UNIFICATION OF THE CHURCH'S DISCIPLINE ALSO IN TERMS OF LITURGY. THE RESOLUTIONS OF THE COUNCIL OF TRENT AND THE BOOKS ISSUED BY ITS ORDER WERE DIRECTLY BROUGHT INTO USE IN THE WHOLE CHURCH. THE FINAL ADOPTION OF THE COUNCIL'S RESOLUTIONS IN POLAND TOOK PLACE IN 1564. DURING THE SYNODS, MANY OF WHICH WERE HELD WITHIN THE WALLS OF SAINT JAMES'S CHURCH IN PIOTRKÓW, THE CLERGYMEN TOOK ACTION AIMING AT STOPPING THE DEVELOPMENT OF PROTESTANTISM IN POLAND – INTER ALIA *CONFESSIO CATHOLICAE FIDEI CHRISTIANA* ANNOUNCEMENT AND THE ORDER TO ISSUE POLISH ADAPTATION OF *RITUALE ROMANUM* – RITUALS OF PIOTRKÓW. THIS BOOK CONTAINED THE RULES WHICH CONCERNED PERFORMING CULT, WITH PARTICULAR REFERENCE TO NATIONAL CUSTOMS. IT ALSO INCLUDED THE REGULATIONS REFERRING TO KEEPING BIRTH CERTIFICATE REGISTRIES.

KEYWORDS:

RITUAL OF PIOTRKÓW, SYNODS OF PIOTRKÓW, LITURGICAL CUSTOMS

Synody duchowieństwa diecezji polskich z XVI i XVII wieku odegrały znaczącą rolę w procesie kontrreformacji. W czasie ich trwania wprowadzono wiele przepisów normujących kwestie wiary czy dyscypliny kościelnej. Do najistotniejszych z punktu widzenia liturgii Kościoła katolickiego należy publikacja tak zwanego rytuału piotrkowskiego, który obowiązywał aż do Soboru Watykańskiego II. Księga ta, wzorowana na oficjalnym *Rituale Romanum*, zawierała także opis typowo polskich celebracji. Jej zawartość została już omówiona w dziełach z przełomu XIX i XX w. Brak jednak w literaturze porównania zapisów rytuału piotrkowskiego z posoborowymi zwyczajami liturgicznymi. Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie krótkiego tła historycznego synodów piotrkowskich oraz ksiąg powstałych z ich inicjatywy, omówienie ich zawartości i porównanie jej z wydaniem rzymskim oraz zarys diachronicznego zestawienia księgi potrydenckiej i współczesnej. Źródłami opracowania będą przede wszystkim najstarsze dostępne egzemplarze ksiąg liturgicznych czy zapisów synodalnych oraz dostępne ich opracowania.

Wielorakie tradycje liturgiczne, związane ze specyfiką danego narodu, z czasem znaleźć mogą swoje usankcjonowanie w oficjalnych księgach czy innego rodzaju dokumentach kościelnych. Ich różnorodność jest wynikiem dążeń społeczności lokalnych do wyrażenia wiary w sposób najwłaściwszy dla danej kultury. Śledząc pierwotne zwyczaje religijne widać ich korelację z późniejszymi adaptacjami liturgicznymi obecnymi w liturgii Kościoła łacińskiego. Dla przykładu wskazać tu można polski zwyczaj przeniesienia Najświętszego Sakramentu do grobu, które odbywa się na zakończenie wielkopiątkowej celebracji¹. Po Soborze Watykańskim II na sankcjonowanie wielu zwyczajów liturgicznych duży wpływ miały konferencje episkopatów, do których należało dokonanie pewnych adaptacji przy przygotowaniu przekładów narodowych ksiąg liturgicznych, ostatecznie podlegających zatwierdzeniu Stolicy Apostolskiej. W tradycji polskiej wiele zwyczajów związanych zarówno z celebracją sakramentów i sakramentaliów, jak i nabożeństw, pojawiło się w księgach liturgicznych już po Soborze Trydenckim.

Wiek XVI w historii Kościoła był czasem bardzo burzliwym. Reformacja zapoczątkowana przez Marcina Lutra, za której początek przyjmuje się rok 1517, rozwój renesansu w sztuce, kolonizacja Ameryki i rozwój misji, walki o wpływy polityczne oraz działania określane w historii mianem kontrreformacji, zapoczątkowane przez Sobór Trydencki (1545-1563), zbiegły się niemal w czasie stawiając przed Kościołem ogrom zadań, po części stanowiących nowe nieznane dotąd wyzwania.

Największy wpływ na kwestie liturgiczne istotne dla obranego tematu miały wydarzenia związane z reformacją i kontrreformacją. Teologia głoszona przez Marcina Lutra zawierała w sobie wiele błędów natury dogmatycznej. W konsekwencji wystąpienia reformatora doprowadziły do zakwestionowania nauki o czystcu, odpustach, transsubstancjacji, sakramentach i innych elementach doktryny katolickiej. Wobec głoszenia herezji oraz włączania ich do tworzonej przez Lutra liturgii, hierarchowie Kościoła katolickiego zmuszeni byli do podjęcia pewnych kroków gwarantujących czystość niezmienną

¹ Por. F. Małaczyński, *Bizantyjskie i łacińskie wpływy na liturgię Bożego Grobu*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” nr 2-6 (1992), s. 91-92.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

wiary i doktrynalnej nauki katolickiej. Wśród wielu działań znalazło się między innymi ustalenie jednego niezmiennego i wspólnego dla całego Kościoła rytu celebracji mszy świętej, sakramentów i sakramentaliów oraz brewiarza. Przygotowanie stosownych ksiąg liturgicznych zlecono papieżowi. Pius V w konstytucji apostolskiej *Quo primum tempore* z 14 lipca 1570 r. promulgującej *Missale Romanum* zaznacza, że celem ujednolicenia i zrewidowania obrzędów jest zapewnienie tekstom poprawności teologicznej, wolnej od ewentualnych heretyckich naleciałości we wspólnotach partykularnych. Stąd, między innymi Pius V zastrzega, że inne rytury dopuszczalne są jedynie pod warunkiem nieprzerwanego ich trwania przez przynajmniej 200 lat². Zmiany wprowadzone przez papieża na mocy dekretów Soboru Trydenckiego z czasem przyjmowano w Kościołach partykularnych. Trudność nie polegała na niechęci do zmian czy nowego rytu, ale na utrudnionych możliwościach komunikacyjnych i wydawniczych Stolicy Apostolskiej.

W tym czasie w Polsce trwały próby utworzenia Kościoła narodowego lub przyjęcia protestantyzmu. Dokumenty biskupów, na czele z pismami kanclerza i prymasa jednocześnie – Jana Łaskiego, hamowały rozwój reformacji na większości terytorium kraju. Działania w tym kierunku podjął także król Zygmunt Stary. W swoich edyktach zabraniał on między innymi sprowadzania do kraju pism Marcina Lutera (1520 r.), nakazywał rektorowi Akademii Krakowskiej przeprowadzanie cenzury książek przywożonych z zagranicy (1523 r.), wzywał do powrotu młodzież studiującą na sprzyjających nowinkom uniwersytetach za granicami kraju (1534 r.) W 1540 r. do tego nakazu dodano sankcje kary śmierci za nieprzestrzeganie postanowień królewskiego edyktu³.

Jednocześnie na wschodzie kraju tło wydarzeń trydenckich stanowiły rozmowy w sprawie unii między wiernymi prawosławnymi a Kościołem katolickim. Prawosławie na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI wieku przeżywało poważny kryzys. Jednym z jego przejawów był upadek życia liturgicznego wiernych Cerkwi prawosławnej, co wynikało między innymi z odejścia w praktyce celebracji od wzorców greckich, braku staranności, a nade wszystko niewystarczającego poziomu wykształcenia duchownych. Ten ostatni brak przekładał się na jakość celebracji⁴. Ówczesna troska Kościoła rzymskiego o sprawy liturgiczne stawała w opozycji do praktyki prawosławnej, co było dostrzegalne przez wiernych, słusznie pragnących poprawy jakości celebracji w obrządku wschodnim. Dyskusje w sprawie zawiązania unii widoczne były także w twórczości ówczesnych. Piotr Skarga w swoim dziele „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem” wymieniał błędy liturgii prawosławnej. Deklarował on jednak poszanowanie i postulował możliwość zachowania wschodnich obrzędów przez prawosławnych przechodzących na katolicyzm⁵. Prawo zachowania liturgii według tradycji wschodniej przez prawosław-

² Pius V, Konstytucja apostolska *Quo primum tempore*, 1570 rok, cyt. za: http://www.piusx.org.pl/zawsze_wierni/artukul/91 (dostęp: 22.07.2014).

³ Por. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego. Tom 3: czasy nowożytne. 1517-1758*, Warszawa 1989, s. 77-78.

⁴ Por. P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596-1720)*, Kraków 2004, s. 30-35.

⁵ Por. P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem*, wyd. 2 (1590), Kraków 1885, s. 205 (przytoczone za: P. Nowakowski, dz. cyt., s. 42-43).

Przyjęcie uchwał Soboru Trydenckiego nastąpiło w Polsce 7 sierpnia 1564 r. W tym czasie przebywał w Polsce nuncjusz apostolski Franciszek Commendone. W czasie obrad sejmu w Parczewie stanął on przed królem i wręczył mu księgę zawierającą uchwały soborowe. Panujący wówczas Zygmunt August przyjął je bez zastrzeżeń, co było jednoznaczne z inkorporacją przepisów kościelnych w polski system prawny.

nych konwertujących się na katolicyzm pojawiało się jako jeden z warunków zawarcia unii. Ostatecznie zostało ono utrwalone w tzw. „artykułach unii”, podpisanych w Brześciu dnia 11 czerwca 1595 roku⁶.

Przyjęcie uchwał Soboru Trydenckiego nastąpiło w Polsce 7 sierpnia 1564 r. W tym czasie przebywał w Polsce nuncjusz apostolski Franciszek Commendone. W czasie obrad sejmu w Parczewie stanął on przed królem i wręczył mu księgę zawierającą uchwały soborowe. Panujący wówczas Zygmunt August przyjął je bez zastrzeżeń, co było jednoznaczne z inkorporacją przepisów kościelnych w polski system prawny⁷. Samo wprowadzenie w życie uchwał Soboru Trydenckiego zależało w dużej mierze od biskupów. Temat ten – zarówno w zakresie doktryny, jak i dyscypliny liturgicznej – powracał na licznych synodach krajowych. Wiele z nich odbywało się w murach piotrkowskiego kościoła farnego pw. św. Jakuba. Ta XIV-wieczna budowla przez wieki była świadkiem najistotniejszych wydarzeń z historii Polski – sejmów, obrad Trybunału Koronnego, dziękczynienia za elekcje królów czy wspominanych synodów.

Miasto Piotrków rozwijało się już w średniowieczu, dzięki niedalekiej lokalizacji szlaku komunikacyjnego toruńsko-krakowskiego. Popularność i dobre umiejscowienie geograficzne miasta podkreśla fakt, iż okolice Piotrkowa zostały wyznaczone przez Władysława Jagiełłę na miejsce koncentracji wojsk polskich wyruszających na wojnę z Zakonem Krzyżackim. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach siedemdziesiątych XX wieku wskazują, iż osada na terenach obecnego Piotrkowa mogła istnieć już w VIII wieku. W dokumentach pisanych miasto zaistniało dopiero na początku wieku XIII⁸.

⁶ Por. P. Nowakowski, dz. cyt., s. 49.

⁷ Por. M. Banaszak, dz. cyt., s. 89.

⁸ Por. B. Muzolf, *Piotrków „starożytny”*, w: *Spotkania z zabytkami. Piotrków Trybunalski: archeologia, historia, architektura*, Warszawa 2001, s. 10; R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, w: R. Rosin (red.), *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, Piotrków Trybunalski 1967, s.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

Największy rozwój miasta rozpoczął się w 1434 r., kiedy to zwołani przez bpa Zbigniewa Oleśnickiego duchowni przybyli do Piotrkowa, aby uznać prawo do tronu polskiego małoletniego wówczas Władysława Jagiełły. Od tego momentu do Piotrkowa zaczęli regularnie przyjeżdżać posłowie na obrady sejmowe. Po przeniesieniu sejmów do Warszawy w XVI w., król Stefan Batory uczynił z Piotrkowa siedzibę Trybunału Koronnego, czyli najważniejszego sądu ówczesnej Rzeczypospolitej⁹. Do Piotrkowa przez lata przybywali także hierarchowie kościelni na obrady synodalne, odbywające się w murach kościoła farnego pw. św. Jakuba, w którego wieży mieściło się archiwum najważniejszych dokumentów miejskich, sejmowych, trybunalskich i kościelnych¹⁰.

Wśród wielu synodów odbytych w murach piotrkowskiej fary wskazać należy synod z 1551 roku, na którym przyjęto i ostatecznie ogłoszono *Confessio catholicae fidei Christiana*, wyznanie wiary autorstwa biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza. Do przyjęcia i publikacji tegoż wyznania nakłoniono także króla. Działanie to miało na celu przeciwstawienie się dążeniom niektórych posłów do rozluźnienia (a właściwie przyjęcia protestanckiej) dyscypliny kościelnej – między innymi zastąpienia w celebracjach liturgicznych języka łacińskiego językiem polskim, zniesienia celibatu, udzielania Komunii pod obiema postaciami¹¹. Dzieło Hozjusza zawiera systematyczny wykład prawd wiary – znajdują się w nim kwestie przynależące dziś do teologii fundamentalnej, dogmatycznej (m. in. soteriologii, trynitologii, eschatologii, sakramentologii itd.), introdukcji biblijnej, egzegezy Pisma Świętego, dyscypliny sakramentów, a także teologii moralnej. Wydanie z Antwerpii z 1563 roku zawiera blisko 500 numerowanych kart, obustronnie zapisanych (numery pojawiają się na co drugiej stronie, zachowując numerację narastającą o 1 na każdej karcie)¹².

Dla kwestii liturgicznych bardzo istotny jest synod zwołany do Piotrkowa na 19 maja 1577 r. przez prymasa Uchańskiego. Obrady synodalne, odbywające się przy udziale między innymi bpa Wincentego – nuncjusza papieża Grzegorza XIII, rozpoczęły się od złożenia wyznania wiary w formie przewidzianej przez Piusa IV, zawierającej artykuły wiary podane lub wyjaśnione przez Sobór Trydencki. Na wspomnianym synodzie przyjęto uchwały soborowe, między innymi dotyczące kwestii tworzenia seminariów duchownych i formacji kandydatów do kapłaństwa¹³. Wobec istnienia na terenach Polski dawnych zwyczajów kościelnych, hierarchowie zgromadzeni na synodzie skierowali do papieża prośbę o ich zatwierdzenie. Prośba biskupów polskich dotyczyła między innymi

20-21.

⁹ Por. R. Rosin, dz. cyt., s. 30; O. Flatt, *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850, s. 10.

¹⁰ Por. K. Głowacki, *Kościół farny św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim*, Piotrków Trybunalski 1980, s. 15-17.

¹¹ Por. L. Rzeczniewski, *Kościół Farny w Piotrkowie i złożone w nim synody*, cz. 5, „Tydzień”, 16.11.1879 r., rok VII (1879), nr 46, s. 1.

¹² *Confessio catholicae fidei Christiana: vel potius explicatio quaedam confessionis*, in *Synodo Petricouiensis a patribus prouinciarum Gnesnensis, & Leopoliensis Poloniae factae, Anno domini M.D.L.I*, Antverpiae 1563.

¹³ Por. W. Góralski, *Przygotowanie kandydatów do kapłaństwa w diecezji płockiej w świetle potrydenckich synodów diecezjalnych*, „Studia Płockie” nr 22 (1994), s. 67.

Wśród wielu synodów odbytych w murach piotrkowskiej fary wskazać należy synod z 1551 roku, na którym przyjęto i ostatecznie ogłoszono *Confessio catholicae fidei Christiana*, wyznanie wiary autorstwa biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza. Do przyjęcia i publikacji tegoż wyznania nakłoniono także króla.

kwestii wolnego posiadania beneficjów kościelnych czy uchylenia środowego postu¹⁴. Paweł Sczaniecki wskazuje, iż promulgacja uchwał synodalnych nastąpiła już w 1578 roku. „Synod piotrkowski z 1578 roku jest faktem tak złożonym, że niektórzy uczeni wzbraniają się przyznać mu nazwę synodu, nieobecność wielu biskupów tłumaczy się rezerwą wobec całego przedsięwzięcia. Rzeczywiście brakowało arcybiskupa – prymasa. Obecni byli tylko biskupi Karnkowski i Pilchowski. Inni przysłali swych delegatów [...] W obradach brali więc udział opaci i przedstawiciele kapituł. Przewodniczył bp Karnkowski”¹⁵. W 1578 roku dyskutowano również kwestie związane z wprowadzeniem do użytku w Polsce *Missale Romanum* Piusa V.

Istotny dla kwestii liturgicznych synod odbył się w Piotrkowie w dniach 26 kwietnia–1 maja 1621 r. Zjazd ten, zwołany przez prymasa Wawrzyńca Gembickiego, stał się okazją do poruszenia kwestii dotyczących ksiąg liturgicznych przeznaczonych do śpiewu (psalterzy, antyfonarzy, gradualów) oraz księgi do sprawowania sakramentów – *Rituale Romanum*¹⁶.

Warto wspomnieć także synod z 1628 roku. Badacz historii piotrkowskich zgromadzeń synodalnych, Leon Rzeczniewski, w cyklu artykułów o synodach złożonych w piotrkowskim kościele farnym, tak opisuje to wydarzenie: „Jan Wężyk, prymas, biegły w teologii, medycynie i jurysprudencji, na których to nauk poznanie 7 lat poświęcił w Rzymie, (...) w roku 1628 złożył synod prowincjonalny w Piotrkowie, na którym wszystkie dawniejszych synodów postanowienia w jedną księgę zebrał. Tenże Wężyk, widząc wielkie spory między akademią krakowską i jezuitami, odwołał się do stolicy apostolskiej o ostateczne zawyrokowanie w tej sprawie (...) Ze zgromadzenia piotrkowskiego wysłał ks. Jana Foxa archidyjaka krakowskiego do Rzymu od siebie i od duchowieństwa polskiego i prosił o zatwierdzenie ustaw piotrkowskich. Fox wrócił pod koniec roku 1628 z pomyślnym skutkiem. Przez tegoż Foxa z polecenia prymasa ułożony został nowy rytuał dla duchowieństwa polskiego. Potwierdzone przez papieża syno-

¹⁴ Por. L. Rzeczniewski, *Kościół Farny...*, cz. 6, „Tydzień”, 30.11.1879 r., rok VII (1879), nr 48, s. 2-3.

¹⁵ P. Sczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce, Studia o Mszy Świętej*, Poznań 1966, s. 141.

¹⁶ I. Pawlak, *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1988, s. 59.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

dy polskie Węzyk podał do druku (...) w Krakowie w 1630 r.”¹⁷. Dodać tu należy, iż oprócz Foxa w przygotowaniu księgi uczestniczyli także: Franciszek Zajerski, Marcin Kłociński i Mikołaj Skierniewicki¹⁸.

Pierwsze wydanie tejże księgi, zwanej „rytuałem piotrkowskim” ukazało się drukiem w 1631 r. Jej potoczna nazwa odnosi się wprost do miejsca obrad synodalnych, na których przyjęto postanowienia Soboru Trydenckiego, a co za tym idzie – także liturgię z polecenia tego soboru odnowioną. Oficjalna nazwa księgi to: *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum*. Rytuał ten, adaptujący typiczne *Rituale Romanum* Pawła V, promulgowane konstytucją *Apostolicae Sedi* dnia 17 czerwca 1614 r., aż do Soboru Watykańskiego II był używany w celebracjach sprawowanych w Kościele na terenie Polski.

Pojawienie się tej księgi poprzedzone było – jak wykazano powyżej – wieloma dyskusjami synodalnymi. Polskie adaptacje, które w księdze się znalazły, są związane z narodowymi zwyczajami, utrwalonymi i zapisanymi w agendach poprzedzających wydanie rytuału piotrkowskiego. Historia liturgii wyróżnia niejako trzy okresy charakterystyczne dla rozwoju polskich ksiąg rytuałowych: okres agend diecezjalnych, okres agend prowincjonalnych oraz okres rytuału rzymskiego dla Kościoła polskiego¹⁹.

Okres poprzedzający wydanie i rozpowszechnienie *Rituale Romanum*, tudzież rytuału piotrkowskiego, cechował się pewną różnorodnością i dowolnością w celebracjach. Każda diecezja posiadała własne księgi rytuałowe, nazywane agendami. Z czasem rozpoczęły się dążenia do ujednoczenia liturgii, przynajmniej na terenie prowincji kościelnej. Na gruncie polskim rolę taką pełniła agenda dla prowincji gnieźnieńskiej, wydana z polecenia bpa Jana Latańskiego w 1533 roku. W 1561 r. synod polecił wydać agendę, która przepisana była dla wszystkich diecezji z terenu kraju. W roku 1574 w agendzie wydanej przez bpa Marcina Kromera dla diecezji warmińskiej (z czasem wykorzystywanej lub przedrukowywanej dla innych diecezji) pojawia się w niektórych miejscach celebracji język polski. Kolejną księgą, o której należy wspomnieć, była agenda Hieronima Powodowskiego z 1591 r., której celem było zbliżenie celebracji polskich do liturgii rzymskiej. Agenda ta była ostatnią znaczącą księgą do sprawowania sakramentów i sakramentaliów, która poprzedzała wydanie rytuału piotrkowskiego. Gdy w roku 1614 papież Paweł V promulgował *Rituale Romanum*, rozpoczął się schyłek okresu różnic rytualnych w diecezjach czy prowincjach. Dokument ogłaszający nowy rytuał rzymski zalecał ujednoczenie obrzędów w całym Kościele łacińskim²⁰. Efektem tego było wydanie w Polsce rytuału piotrkowskiego – oficjalnej i wzorcowej księgi do sprawowania sakramentów i sakramentaliów. Rytuał piotrkowski z 1631 r. pochodził od wspomnianej Agendy Kromera, która posłużyła za podstawę do wydania Agendy gnieźnieńskiej (obie z 1578 r.). Księgi te stworzyły podwaliny pod wydanie Agendy Powodowskie-

¹⁷ L. Rzeczniewski, *Kościół Farny...*, dz. cyt., cz. 6, s. 4.

¹⁸ Por. A. Nowowiejski, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. III, Płock 1905, s. 121.

¹⁹ Por. W. Wrona, *Dzieje rytuału piotrkowskiego*, „Polonia Sacra” nr 4 (1951), s. 329.

²⁰ Por. Tamże, s. 330-337.

go (1591 r.). Ta zaś – jak stwierdza Wiesław Hudek – przyjęta została w całości przez rytuał piotrkowski z 1631 r.²¹. Z dzieła Powodowskiego pochodzą zatem wszelkie odrębności rytuału piotrkowskiego w stosunku do *Rituale Romanum*. Pamiętać należy, iż zostały one zatwierdzone powagą papieża Grzegorza XV²².

Rytuał wydany w 1631 r. składa się z dwóch części – pierwsza obejmuje przede wszystkim celebracje sakramentów oraz obrzędy pogrzebowe, na drugą zaś składają się błogosławieństwa i poświęcenia, procesje, modlitwy błagalne i inne. Jak podaje Marian Fulman, różni się on od *Rituale Romanum* z 1614 roku w 35 miejscach. W części pierwszej przy obrzędach celebracji chrztu i małżeństwa rytuał piotrkowski dodaje pytania w językach polskim i niemieckim jako alternatywę dla tekstu łacińskiego. Ponadto, rytuał polski zawiera krótszy obrzęd egzekwii, którego zupełnie nie ma w wersji typicznej, inny obrzęd sakramentu małżeństwa z dodaniem m. in. błogosławieństwa nowożeńców i błogosławieństwa nowozaślubionej. Obrzęd zawarcia sakramentu małżeństwa w wersji piotrkowskiej zawiera także słowa przysięgi małżeńskiej, których nie ma w oryginale rzymskim²³.

Rytuał piotrkowski podaje także inne nuty do śpiewów oficjum za zmarłych i egzekwii. W drugiej części rytuał piotrkowski różni się od rzymskiego zmianą lub dodaniem pewnych tradycyjnych dla zwyczajów polskich obrzędów: poświęcenia owsa, poświęcenia wina, poświęcenia złota, kadzidła i mirry, poświęcenia chleba i wody. Ponadto, księga piotrkowska podaje: procesję w niedzielę, procesję w środę popielcową, procesję w uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, Zesłania Ducha Świętego, Bożego Ciała (tu, w porównaniu z *Rituale Romanum*, podany jest inny obrzęd procesji), Rozesłania apostołów, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, procesja na dzień 10 października jako dziękczynienie za zwycięstwo pod Chocimiem i inne, oraz: określenie sposobu okadzania na nieszpórach, obrzęd wprowadzenia nowego arcybiskupa i plebana, modły przeciwko czarom, sposoby wystawiania i chowania Najświętszego Sakramentu. Jednak najważniejszymi odrębnościami rytuału piotrkowskiego od *Rituale Romanum* Pawła V są dodane do polskiej księgi:

- ceremonia wielkopiątkowego przeniesienia Najświętszego Sakramentu do tzw. „Bożego Grobu”,
- niektóre obrzędy Wigilii Paschalnej (śpiew „Lumen Christi”, modlitwa poświęcenia wody chrzcielnej),
- obrzęd otwarcia grobu i procesji rezurekcyjnej w niedzielę wielkanocną,
- procesja w dzień „zaduszny”²⁴.

²¹ Por. W. Hudek, *Z dziejów procesji Dnia Zadusznego w Polsce*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2003, t. 36, z. 1, s. 149-150.

²² Por. A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 133.

²³ Por. M. Fulman, *Rytuał Rzymski a Piotrkowski. Studium prawnoliturgiczne*, Kraków 1896, s. 113-172, przytoczony za: A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 126-128; por. także: A. Zonik, *Formy zawarcia małżeństwa kanonicznego ze skutkami cywilnymi*, „Roczniki Nauk Prawnych”, t. XXII, nr 2 (2012), s. 108-109; *Rituale Romanum Pauli V, Pontificis Maximi, jussu editum, atque a felicis recordationis Benedicto XIV auctum et castigatum*, Paris 1853, s. 302-305.

²⁴ Por. A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 126-128.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

Zwyczaj te, zapisane i zatwierdzone w rytuale piotrkowskim, obecne są ciągle w tradycji polskiej. Choć musiały występować już w poprzednich agendach, a zwyczaj ich stosowania był na tyle długi, że Stolica Apostolska zaaprobowała je do użytku, dopiero w księdze piotrkowskiej ich zatwierdzenie miało charakter oficjalny, gdyż pochodziło od papieża.

W posoborowej księdze „Obrzędy błogosławieństw”, wydanej dla diecezji polskich w dwóch tomach, znajduje się część poświęcona błogosławieństwom używanym w diecezjach polskich²⁵. Znajdujemy wśród nich między innymi obrzęd błogosławieństwa owsa w święto św. Szczepana. Modlitwa w nim zawarta została prawie w całości zaczerpnięta z rytuału piotrkowskiego.

Księga piotrkowska podaje tekst oracji błogosławieństwa:

Domine, Deus omnipotens, coeli & Terre, Rex regnum & Dominus dominantium, exaudi nos famulos tuos clamantes & orantes ad te, qui omnia de nihilo creasti & hoc pabulum cucaeteris creaturis ad usus animalium, & ad eorum nutrimentum fecisti: quae quidem animalia in adiutorium & sustentationem hominum creasti: quique hodierna die petitionem S. Stephani prothomartyris adimplesti: te humiliter deprecamur, ut hanc creaturam auenae, quam ad usus animalium, & sanitatem eorum fecisti, per invocationem Sancti nominis tui, & intercessionem Beatae Mariae Semper Virnigis genitricis tuae, & per merita Beati Stephani prothomartyris tui, cuius festum hodie recolimus, & per preces omnium Sanctorum benedicare, & sanctificare digneris, ut animalia quae ex ea gustauerint, sanitatem integraliter recipiant, per te Iesu Christe, cuius solo verbo omnia restaurantur, salutor mundi, Rex aeternae gloriae. Qui in Trinitate perfecta cum Patre & Sancto Spiritu vivis & regnas, per omnia saecula saeculorum. Amen²⁶.

Natomiast obecna polska księga liturgiczna podaje następującą modlitwę błogosławieństwa owsa:

Boże, Ojczy wszechmogący, Ty stworzyłeś niebo i ziemię. Ty stworzyłeś zwierzęta, aby pomagały nam w pracy i zaspokajaniu życiowych potrzeb. Ty obdarzyłeś człowieka władzą nad dziełami rąk swoich i wszystko złożyłeś pod jego stopy: owce i bydło wszelakie, ptaki powietrzne i ryby morskie. Za wstawiennictwem świętego Szczepana, pierwszego męczennika, pokornie Cię prosimy: pobłogosław ten owies, aby służył zwierzętom za pokarm i lekarstwo. Niech podawany w chorobie, przywróci im zdrowie, a zasiany na polach, przyniesie plon stokrotny. Przez Chrystusa, Pana naszego²⁷.

Inne obrzędy zawarte zarówno w piotrkowskiej księdze potrydenckiej i współczesnym rytuale nie zawierają modlitw podobnych do siebie w takim stopniu, jak oracje

²⁵ Por. *Obrzędy błogosławieństw dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, tom II, Katowice 2001, s. 213nn.

²⁶ *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum. Altera pars ritualis, de caeremoniis ecclesiasticis: ut pote de benedictionibus, processionibus et exorcismis*, Cracoviae 1634, s. 4-5.

²⁷ *Obrzędy błogosławieństw...*, tom. II, dz. cyt., s. 224-225.

Historycy stwierdzają, iż nakazy prowadzenia ksiąg metrykalnych na terenie Polski w okresie przedtrydenckim pochodziły od lokalnych biskupów i synodów diecezjalnych. Oficjalne jednak przyjęcie postanowień z Trydentu nastąpiło – jak wykazano wcześniej – na synodach obradujących w Piotrkowie Trybunalskim.

przedstawione powyżej (wspólne dla obu ksiąg są: błogosławieństwo wina w święto św. Jana Ewangelisty, błogosławieństwo kredy i kadzidła w Uroczystość Objawienia Pańskiego, błogosławieństwo nowego domu, błogosławieństwo pokarmów na stół wielkanocny, błogosławieństwo chleba i wody we wspomnienie św. Agaty, błogosławieństwo ziół i kwiatów w uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny).

Rytuał piotrkowski, zgodnie z postanowieniami Soboru Trydenckiego oraz zapisami *Rituale Romanum*, usankcjonował również bardzo istotne kwestie administracyjne związane z prowadzeniem ksiąg metrykalnych w polskich parafiach. Rozdział *Formulae scribendi in libris habendis apud Parochos, ut infra nota tur* zawiera przede wszystkim szczegółowy wykaz ksiąg, do których prowadzenia zobowiązani są proboszczowie parafii:

- księga ochrzczonych (*liber baptizatorum*),
- księga bierzmowanych (*liber confirmatorum*),
- księga zaślubionych (*liber matrimoniorum*),
- księga parafian (*liber status animarum*),
- księga zmarłych (*liber defunctorum*).

Historycy stwierdzają, iż nakazy prowadzenia ksiąg metrykalnych na terenie Polski w okresie przedtrydenckim pochodziły od lokalnych biskupów i synodów diecezjalnych. Oficjalne jednak przyjęcie postanowień z Trydentu nastąpiło – jak wykazano wcześniej – na synodach obradujących w Piotrkowie Trybunalskim. Rytuał piotrkowski obligował proboszczów do prowadzenia ksiąg zgodnie ze wskazaniem zaczerpniętymi z *Rituale Romanum*. Należy także podkreślić, iż rytuał piotrkowski jako pierwszy dokument dawał prawne podstawy zaprowadzenia w parafiach zupełnie nowych na ziemiach polskich ksiąg: *liber defunctorum* oraz *liber status animarum*²⁸.

²⁸ Por. R. Kotecki, *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego (ze szczególnym uwzględnieniem diecezji Chełmińskiej, Gnieźnieńskiej, Płockiej i Włocławskiej)*, „Nasza Przeszłość” nr 112 (2009), s. 35-75.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

Rytuał piotrkowski podaje dokładne formuły do wpisywania w parafialnych księgach metrykalnych. Formuły te wskazują na konieczność odnotowania daty i miejsca sporządzenia aktu, szafarza posługi kościelnej, danych dotyczących osoby, na przykład wieku lub daty urodzenia oraz rodziców ze wskazaniem parafii ich pochodzenia. Wpis o udzieleniu chrztu zawiera dodatkowo dane *patrini* (imiona i parafie zamieszkania).

Na szczególną uwagę zasługuje formularz wpisów do *libri status animarum*:

Anno... die... mensis... in via, seu platea, vel pago, in domo N. habitant:

Chr. C. Paulus N. Petri filius, annorum etc.

Chr. C. Apollonia ejus uxor, filia Jacobi N. annorum, etc.

C. Dominicus eorum filius, annorum. etc.

C. Lucia eorum filia, annorum, etc.

C. Chr. Antonius filius N. famulus, annorum etc.

C. Catharina N. filia N. ancilla, annorum etc.

+ *Martinus filius N. annorum etc.*²⁹

Zapis „Chr.” poprzedzający wpis o osobie świadczy o przyjęciu przez nią sakramentu bierzmowania, natomiast zapis „C.” wskazuje na przyjęcie pierwszej Komunii św.

Rytuał piotrkowski był wielokrotnie wydawany, jednak kolejne jego edycje zawierały coraz więcej zmian, nie posiadających odpowiedniej aprobaty Stolicy Apostolskiej. W celu ułatwienia korzystania z rytuału wydawano przedruki jego części – benedykcyjonał, *Vade mecum ad infirmos* czy kancjonał³⁰. W roku 1927 w Polsce pojawił się nowy rytuał tzw. „katowicki” (stanowiący tłumaczenie wersji powszechniej z 1925 r.), który prawie w całości inkorporował polskie zwyczaje zawarte w rytuale piotrkowskim z 1631 r. W księdze z 1927 r. nie występuje procesja wielkopostna oraz obrzęd zasłaniania ołtarza na czas wielkiego postu³¹.

Oprócz rytuału, mianem księgi „piotrkowskiej” określany jest także graduał. Na szczególną uwagę zasługują wydania pochodzące z krakowskiej oficyny Piotrkowczyków. Dwa z nich wydrukowane zostały przez Andrzeja Piotrkowczyka seniora: w latach 1600 i 1614, kolejne dwa przez jego syna – Andrzeja Piotrkowczyka młodszego (1629 r. i 1651 r.)³². Sprawami druku ksiąg do śpiewu liturgicznego w Polsce zajęły się – jak wykazano powyżej – głównie synody piotrkowskie z 1621 r. i z 1628 r., zatem dopiero wydanie graduału z 1629 r. posiada autoritet synodów. Antoni Nowowiejski stwierdza, iż nie można podać autora melodii. Cechują się one wieloma podobieństwami do chorału rzymskiego, „zarówno wydania medycejskiego, jak i benedyktyńskiego, owszem w bardzo wielkiej liczbie żywcem z nich wzięte zostały”³³.

Graduały piotrkowskie zawierają tylko część ze śpiewu liturgicznego określanego mianem chorału piotrkowskiego (polskiego). Oprócz graduałów istnieją także antyfonar-

²⁹ *Rituale sacramentorum...*, dz. cyt., s. 277.

³⁰ Por. A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 130-132, 135-136.

³¹ Por. W. Wrona, dz. cyt., s. 373.

³² Por. I. Pawlak, dz. cyt., s. 77. Oficyna Piotrkowczyków wydawała także inne księgi liturgiczne: mszały, brewiarze, dodatki do tych ksiąg (tzw. patronały) czy wreszcie rytuał piotrkowski (por. M. Juda, *Przywiłaje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992, s. 44-51).

³³ A. Nowowiejski, dz. cyt., s. 245.

rze, również zatwierdzone przez dekry synodów piotrkowskich. Śpiewy liturgiczne oparte na tzw. „tonach piotrkowskich” znaleźć można także w księgach liturgicznych (*nota bene* z początku wydawanych w jakimś stopniu przez krakowską drukarnię Piotrkowczyka) – mszale, pontyfikale i rytuale. Wiele z ksiąg liturgicznych nie zamieszcza już nut melodii w „tonie piotrkowskim” czyli polskim. Szczątkowo w lekcjonarzu pozostał jeszcze przykład oparty na polskim tonie Ewangelii³⁴.

Synody piotrkowskie z XVI i XVII wieku wywarły znaczny wpływ na kształt polskiej liturgii, uwzględniając pielęgnowane przez wieki tradycje. Dzięki staraniom ówczesnych biskupów obradujących na synodach zgromadzonych w murach piotrkowskiego kościoła farnego pw. św. Jakuba, Stolica Apostolska zezwoliła na wprowadzenie do ksiąg liturgicznych niektórych polskich zwyczajów wymienionych powyżej, a z których dla przykładu przywołane tu zostaną procesja w dniu zadusznym czy przysięga przy zawieraniu małżeństwa. Również melodie, które znalazły się w księgach służących do śpiewu liturgicznego, jak graduał czy antyfonarz, w jakimś stopniu dalej są obecne w liturgii. Warto także mieć na uwadze postanowienia w zakresie prowadzenia parafialnych ksiąg metrykalnych, zapisane w rytuale piotrkowskim.

Obecnie Piotrków Trybunalski nie jest już miejscem regularnych zjazdów kościelnych hierarchów, posłów czy sędziów trybunalskich. Jak stwierdza Jakub Gołębiowski, również dla zabytkowej piotrkowskiej fary pw. św. Jakuba „złoty wiek” skończył się wraz z upadkiem Rzeczypospolitej³⁵, pomimo to nie można jednak zapomnieć wielkiego znaczenia, jakie w rozwoju polskiej tradycji liturgicznej odegrały synody, których niemym świadkiem była piotrkowska fara.

Zgodnie z przyjętym założeniem w niniejszym opracowaniu przedstawiono tło historyczne i najważniejsze informacje o genezie polskich potrydenckich ksiąg liturgicznych, określanych mianem „piotrkowskich”. Dokonano także porównania najistotniejszej z nich – rytuału piotrkowskiego zarówno synchronicznego (z wydaniem rzymskim) i diachronicznego (ze współczesną księgą liturgiczną). Ponadto, w oparciu o najstarsze dostępne źródła, ukazano istotne kwestie dotyczące administracji kościelnej w zakresie prowadzenia ksiąg metrykalnych. Wobec powyższych ustaleń należy jednoznacznie stwierdzić, iż synody Kościoła polskiego odbywające się w Piotrkowie zwanym obecnie Trybunalskim, odegrały istotną rolę w rozwoju polskich zwyczajów liturgicznych i kościelnych. ■

BIBLIOGRAFIA:

Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego. Tom 3: czasy nowożytne. 1517-1758*, Warszawa 1989.

Flatt O., *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850.

³⁴ Por. *Cantionale Ecclesiasticum ad usum Ecclesiarum Poloniae, iuxta decreta synodorum praesertim synodi petricoviensis cum additionibus caeremoniarum et instructione ad cantum choralem*, Kraków 1886, s. 175-176; *Lekcjonarz mszalny*, t. I, Poznań-Warszawa 1972, s. 276.

³⁵ Por. J. Gołębiowski, *Fara – symbol Piotrkowa*, „Ziemia Piotrkowska”, 4.08.2011 r., s. 8.

IMPLIKACJE TEOLOGICZNE

- Fulman M., *Rytuał Rzymski a Piotrkowski. Studium prawno-liturgiczne*, Kraków 1896.
- Głowacki K., *Kościół farny św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim*, Piotrków Trybunalski 1980.
- Kotecki R., *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa Kościoła katolickiego (ze szczególnym uwzględnieniem diecezji Chełmińskiej, Gnieźnieńskiej, Płockiej i Włocławskiej)*, „Nasza Przyszłość” nr 112 (2009), s. 35-75.
- Małaczyński F., *Bizantyjskie i łacińskie wpływy na liturgię Bożego Grobu*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” nr 2-6 (1992), s. 90-93.
- Muzolf B., *Piotrków „starożytny”*, w: *Spotkania z zabytkami. Piotrków Trybunalski: archeologia, historia, architektura*, Warszawa 2001.
- Nowakowski P., *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596-1720)*, Kraków 2004.
- Nowowiejski A., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. III, Płock 1905.
- Pawlak I., *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1988.
- Rosin R., *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, w: R. Rosin (red.), *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, Piotrków Trybunalski 1967.
- Rzeczniowski L., *Kościół Farny w Piotrkowie i złożone w nim synody*, „Tydzień”, rok VII (1879).
- Wrona W., *Dzieje rytuału piotrkowskiego*, „Polonia Sacra” nr 4 (1951), s. 329-380.

O AUTORZE:

mgr lic. Wojciech Malesa, doktorant liturgiki na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, student administracji na Uniwersytecie Łódzkim